

ԳՐԱԲԱՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌՍՊԱՇԱՐԱՅԻՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ *

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

Հոդվածում ներկայացված են հայերենի բարբառների լեզվական հարստության աղբյուրները, հնչյունական, բառապաշարային և քերականական առնչությունները գրաբարի հետ: Հին գրական հայերենը բառապաշարային ազդեցություններով էական դեր է ունեցել միջին ու նոր գրական լեզուների կազմավորման ու զարգացման, բարբառային բառապաշարի համալրման համար:

Առաջադրված և բացահայտված են մի քանի հիմնական հարցեր՝ 1) գրաբարյան հիմք ունեցող հնչյունափոխական տարբեր դրսևորումներ, 2) բառի անհնչյունափոխ ձևի պահպանման դեպքեր, 3) հնչյունական և բառային զուգաձևությունների առաջացման առանձնահատկություններ, 4) գրական լեզվի բառային կազմում չընդգրկված, սակայն բարբառներում պահպանված բառեր ու արտահայտություններ, 5) բնիկ հայերեն բառարմատների առանձին կիրառություններ և այլն:

Ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ հայերենի բարբառները պատմական զարգացման ընթացքում գրաբարի լեզվական հիմքի վրա համալրվել ու հարստացել են հնչյունական, բառապաշարային և քերականական տարբեր միջոցներով: Գրական լեզվի բառային կազմից դուրս մնացած, սակայն բարբառներում պահպանված բառաձևերը՝ հին և նոր իմաստներով, օգնում են լեզվական որոշ հարցեր բացահայտելուն, ինչպես նաև ստուգաբանական ճշգրտումներ կատարելուն:

Բանալի բառեր – գրաբար, հայերենի տարածքային տարբերակ, բարբառ, հնչյունական համակարգ, բառապաշար, զուգաձևություններ

* **Հայկանուշ Մեսրոպյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի դոցենտ

Айкануш Месропян – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, доцент кафедры арменоведения ГУ имени В. Брюсова

Haykanush Mesropyan – Doctor of Philology, Leading Researcher at the Institute of Language after H. Acharyan, NAS RA, Associate Professor at the Department of Armenian Studies at the State University named after V. Bryusov

Էլ. փոստ՝ mesropyanhaykanush@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8038-0168>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 07.06.2024

Գրախոսվել է՝ 12.06.2024

Հաստատվել է՝ 14.06.2024

© The Author(s) 2024

Հայերենի տարածքային տարբերակները հիմքում ունեն նախագրային, ապա և գրաբարի հիմնական բառաշերտը և լեզվական հատկանիշները՝ ա) **հնչյունական**, բ) **բառապաշարային**, գ) **քերականական** համապատասխան դրսևորումներով: Այդ մասին Հ. Պետրոսյանը գրում է. «Խոսակցականի հիմքի վրա կազմավորվեց ետգրաբարյան հայերենը՝ իր բարբառային հիմնական տարբերակումներով: Հին գրական հայերենը էական դեր ունեցավ (հատկապես բառապաշարային ազդեցություններով) միջին ու նոր գրական լեզուների կազմավորման ու զարգացման մեջ»¹:

Համահայկական բառախումբ ունենալով հանդերձ՝ բարբառներում հաճախ հանդիպում են միայն տվյալ տարածքին բնորոշ բառեր ու արտահայտություններ, բարբառային հնչյունական տարբերակներ, բառակազմական այլաձևություններ, բառիմաստային տեղաշարժեր՝ դրսևորված քերականական տարբեր միջոցներով:

Գրաբարից ավանդված բառապաշարային բազմաթիվ միավորներ, հնչյունափոխական օրինաչափ կամ զարտուղի եղանակների ենթարկվելով, հաճախ այլափոխվել են. մի շարք բառիմաստներ էլ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հեռացել են նախկին գրաբարյան իմաստից կամ ընդհանրապես փոխվել:

Ա) Հնչյունական և հնչյունափոխական մասնավոր դրսևորումներ, որոնք ունեն գրաբարյան հիմք:

Ա-1) Հայտնի է, որ գրաբարում *z* հնչյունագրով սկսվող բառ չի եղել: Այն, միանալով *ա, է, ի, ո* ձայնավորներին, կազմում է *աւ, էւ, իւ, ու* երկբարբառներ, *ւո* եռաբարբառ՝ *վ՞ն*՝ արտասանական սերտ համակցումով, և հանդես էր գալիս միայն բառամիջում կամ բառավերջում: Այս մասին Վ. Առաքելյանը գրում է. «*Ի* /*ւ* հնչյունով բառ չի սկսվում, եւ *ւ*-ը յաջորդում է *ա*-ին, *է*-ին, *ի*-ին, *ո*-ին, որոնցից կազմում են *աւ, էւ, իւ, ու* երկբարբառները, այլ դեպքում *ւ* չի հանդիպում: ...*Ի* ձայնորդը, որ Ե դարում ձայնորդական հնչյուն է ունեցել, այժմ ամենուրեք, բացի *ո*-ից յետոյ դիրքից (որի հետ *ու* է կազմում), արտաբերում է իբրեւ *վ*»²: Սակայն Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում հանդիպում ենք այլ իրողության: *Ի* հնչյունը, ի հայտ գալով բառասկզբում, *ո*-ի հետ կազմում է *ւո* եռաբարբառ. օրինակ՝ *ւո՞ն*՝ «ո՞վ» (Արծկեի Կոճերեր), *ւոնձնի*՝ «ոզնի» (Արձակի Լիմ), *ւորթիկ*՝ «հորթ» (Արձակի Լիմ), *ւորթկարած*՝ «հովիվ» (Արձեշի Բոլորմակ) և այլն: Չի բացառվում, որ հնդեվրոպական լեզուներից մեզ ծանոթ նախագրաբարյան այս հնչարտաբերությունն ունենա ուրարտական կամ հարակից այլ հնագույն լեզվական արմատներ: Վանի բարբառի բառարանի հեղինակ Հ. Թուրջյանը գրում է. «Գուցե ուրարտերեն և այլ հին լեզուներ իմացողները հնագույն լեզուների վերապրուկներ գտնեն Վանի բարբառի մեջ»³:

Ա-2) Լեզվական ուշագրավ երևույթ է մի շարք արմատների՝ բարդվելիս կամ

¹ Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 161:

² Վ. Առաքելյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., «Վիամիր» հրատ., 2010, էջ 10, 12:

³ Հ. Թուրջյան, Բառարան Վանի բարբառի, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ XIX:

ածանցվելիս անհնչունափոխ ձևը պահպանելը: Նման օրինակներում գրական լեզվի հնչյունափոխական կանոնները չեն գործում, և բառը հարազատ է մնում գրաբարից ավանդված արմատին. այսպես դեպ > *տեպնել* 1. «դիպչել», 2. «վնաս հասցնել»: «Փօլէն տեպավ վերի վոչխրրին»: «Խօսկի մէջ տեպավ տըրկը-ցուն», այսինքն «հարևանին վիրավորեց»: *Տէպուկ* «դիպուկ, անվրեպ» «Շաստ տեպուկ թվանք կըզայրկի»:

Էջ արմատը վանեցիները չեն հնչյունափոխել հետևյալ բառերում. *էժնել* // *էճնել* «իջնել» («Էլ չեմ էճնե ես Վայրսկի սարից»), *էջի կիինի* «հնձանում լցված խաղողի կույտից ինքնաբերաբար, առանց ձգմելու գոյացող գինի, որն ավելի ընտիր է լինում» («Էրկու կուտիկ էլ էջի կիինի կոնծեցի»): Հավանաբար էջարմատով է նաև *էջղել* «հոգնել, տաղտկանալ» բայը:

Մ-3) Հայերենի բարբառների բնորոշ փափուկ, քմային ձայնավորները⁴, դրանց ներդաշնակության օրենքը⁵, գրաբարից ժառանգված երկբարբառներն ու եռաբարբառները, ձայնեղների խլացումը կամ շնչեղխլացումը, խուլերի ձայնեղացումը, ինչպես նաև քմային կամ կոկորդային բաղաձայնների առկայությունը⁶, հազագային *հ-ի խ* համարժեքը և օրինաչափ այլ փոփոխություններ պատճառ են դառնում **հնչյունական և բառային գուգաձևությունների առաջացման**՝ հաճախ պատրանք ստեղծելով տվյալ լեզվական միավորի փոխառյալ կամ օտարաբան լինելու: Այսպես՝ *էվէճ* «ելևէջ», *խինութ* (<հնուց) «վաղեմի, անցյալից», *օղիս* «աղյուս», *իկի* «այգի» («Մարթ մարթում *իկիմ կուտա*, *մարթ մարթու ճութըմ խավոդ չի տա*»), *էկէստար* «այգեստան», *չօրօչպայթ* «չորեքշաբթի», *գայթուէս* «կաթողիկոս» (Հաջըն), *տըրօխթ* «դրախտ» (Բեյլյան), *ավիջ* «հավատալ» (Հաջըն, Ջեյթուն), *անավօղ* «անհավատ» (Բեյլյան) *էքպայրեկ* «այգբարև» (Վան), որից էլ՝ *էքպայրեկ խտալ*: Նորապսակները նվազողների հետ առավոտյան բարձրանում են կտուրը՝ ծագող արևին այգբարև տալու:

Իրանյան *ճաշակ* արմատի *ջաշազ* (Համշենի Ճանիկ, Մամսոն, Օրմոնքոյ) // *ջաշօզ* (Սվեդիա) հնչյունական ձևերն ուենեն «նշխար» իմաստը, որի *ան-*ժխտականով ածանցված *անջաշօզ* կազմությունը հանրաձանոթ «անճաշակ» բառը չէ և նշանակում է «հաղորդություն չստացած»:

Ըստ Ա. Հանեյանի՝ Դիարբեքիի թաղամասերից մեկը տիգրանակերտցի հայերն անվանում են *Խանչաիիսից*, որը *խաչաբակ* բառի հնչատարբերակն է և նշանակում է «եկեղեցու բակ»⁷: Նախկին *Խանչաիիսից*, ըստ այժմյան դիարբեքիիցիների՝ *Հանչեիեկ*, թաղամասը ներկայումս կոչվում է «Գյավուր

⁴ Տե՛ս Ժ. Միքայելյան, Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները, Եր., 2009:

⁵ Տե՛ս Ռ. Բաղրամյան, Ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը բարբառներում, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», № 12, Եր., 1964, էջ 61-72:

⁶ Տե՛ս Ռ. Բաղրամյան, Բաղաձայնների փոփոխությունները բարբառներում (ուրվագիծ), «Լրաբեր», № 1, Եր., 1967, էջ 33-46:

⁷ Ա. Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1978, էջ 211:

մահալլեսի»⁸: *Գյավուր* «անհավատ» անվանումը ևս ակնարկում է *հանչ* «խաչ» բաղադրիչի առկայության մասին:

Հնչյունափոխական այլևայլ դրսևորումները, բառային մաշվածքները, բառակապակցություն կազմող բաղադրիչների սերտաձումները, հատկապես անձնանունների և տեղանունների կրճատումները բարբառային լեզվի սովորական իրույթներից են: Մալաթիայի բարբառն ունի «*Բսրիսը աշկըդ մըդնա*» անեծքը, որն ուղղվում է Հիսուս Քրիստոսին շշուկով աղոթողին (*Բսրիս* < Հիսուս Քրիստոս):

Հաճախ տարբեր բնույթի հնչյունափոխությունների հետևանքով, հատկապես հնչյունների անկում, բառի մաշվածք, ամփոփում և այլն, բառերը երբեմն դարձնում են անճանաչելի: Բարբառային բառարաններում դրանք հնարավոր է դառնում ճանաչել բառաբացատրությունների միջոցով:

Օրինակ, բառի մաշվածքի հետևանքով անձանոթ թվացող *վէլը* բառը հնարավոր է ճանաչել միայն «վայելը» բացատրության միջոցով, որից էլ *վէլէլ* «վայելել» բայը: Այդպիսին է նաև *խուխա* «երեխա» գոյականը: «*Աղըէրը քավորը նըհըէտ // պըէլուն նըհըէտ խուխին կընքըէց*»: «Աշակերտ» բառից է *շաֆ իրդանա*, այսինքն՝ «աշակերտական», որ է՝ «ընծա կամ հյուրասիրություն, որ անում է հաջողություն ունեցողը»: Նաև՝ *դո նէգ* «աղավնի» (ԼՂՀ Խանազահ, Խրամանջուղ), *պայուստ* (Մարտունու Լիճք) // *բայուսկ* // *բահուստ* (Տրապիզոն) «պահք», *կիպ* արմատով՝ *քրքրսուկ* «լիքը, լեցուն», *բէբայր* (Ագուլիս, Կարճևան, Նախիջևանի Տանակերտ) // *պէփիր* (Բուրդուր) «հորեղբայր», երդում *ույդ օւ // ուրդ ու // իյդ օւ* (Հաջն) // *ույթօւ* (Զեյթուն) // *ուֆտօ մ // ուֆտօմ* (Սվեդիա) և այլն: Քեսաբի բարբառի *ուֆտօմ* և *ուֆտօւ* հնչատարբերակներին զուգահեռ գործածվում է *ուֆտօմ այն պէնէմը իրվան // յըրվան // ըրվան* («երդում ինչ-որ բանի վրա») բառակապակցությունը, նաև *ուֆտ օննիլ* («երդում անել») հարադիր բայաձևը:

Այս շարքին են դասվում նաև՝ *աղորթ* < ուղղորդ (Լիւ) «ճիշտ, իրավացի», *անգու-անգու*, 1) բառացի՝ «անկյունից անկյուն», 2) փխբ. «խաղացնելով, ձեռ առնելով», *անթօլկէլ*, «անութ» բառից՝ «արմունկով հրել», *ընթէլ* «անութով՝ ընթով վերցնել», *անըղնակ* (Կոճերեր, Հուրթուկ) «աղեղ» բառից՝ «ծիածան» [*«Անձրեվ տայթրավ, անըղնակ տուն իկավ»* (Հուրթուկ)], *անկվան* < անագան «ուշ» [*«Մարէն մեռնի իր լաճուն, անկվան ի, տուն արե»*], *անկըննալ* «ուշանալ» [*«Մեր լեղին կըկտրի, եփ քո թուղթն (=նամակ) անկըննալ»* (Վան)]:

Ասուրական փոխառություն համարվող *կնիք* և բնիկ հայերեն *հայր* բաղադրիչներով կազմված, ժամանակակից գրական հայերենի ակտիվ բառապաշարի մաս կազմող «կնքահայր» բարդությունը մի շարք տարածքներում ի հայտ է գալիս անճանաչելի հնչատարբերակներով. օրինակ՝ *կունքօօր* (Շամախի), *քըօր* (Մասուն), *քավիր* (Մարաղա), *չավոր* (Հին Բայազետ, Ապարանի

⁸ M. Margosyan, Gavur Mahallesi, Istanbul, «Aras», 2013:

Քուչակ), *գրնկ'ալրճ* (Համշեն) և այլն: Այդպես և *կնիք + ա + բար // պսպ* բառն ունի նախնական տեսքից հեռացած մի շարք հնչատարբերակներ. *գրնքալբար* (Մասուն), *գրնքարբոր* (Զեյթուն, Մարաշ), *հինքարբար* (Ակն), *հրնքարբար* (Մալաթիա), *իք'արբար* (Անկարայի, Չանղըրըի, Այաշի թրքախոս հայերի խոսվածք), *ընքալբար*⁹ (Կեսարիա, Բալուի Նաջարան), *քա'բար* (Մասունի Տնգետ և Մեմալ, Աշտարակի Լեոնարոտ), *ընքարբայ* (Երզնկա), *ինքարբար* (Չմշկաձագ, Սեբաստիայի Խուռնավուլ), *ընքարբար* (Հաջըն), *գրնքարբար* (Մալաթիա), *քարբար* (Մասունի Հոսներ), *քալբար* (Խուրթի Շեն), *կընքարբայ* (Այնթապ, Ադանա), *քարբայ* (Պուլիս, Մուշ, Չարսանջակ), *քալբայ* (Բուլանուխ) և այլն:

Կնիք+ա+մայր // կին «կնքամայր» բուն կազմությունից արտաքուստ բավականին հեռացել են նաև *քամամ // քրմամ // քր'մամ* (Մասուն), *ընքամայր* (Զեյթուն) հնչունական գուգաձևությունները: «*Ընքամայրը հաքցուց չօջուխին լաթերը*» (Խարբերդ):

Բ) Բառապաշարային դրսևորումներ, որոնք պահպանվել են միայն բարբառներում:

Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով բարբառային հնաբանություններին, նշում է, որ բարբառներում կան ածանցական այնպիսի տարբերություններ, որոնք գրաբարյան կազմություններից ավելի հին են: Հաճախ բարբառը պահպանում է բառի ավելի հին ձևը, քան գրաբարում էր. օրինակ՝ *գգեստ* (գ+գեստ), բարբառներում կա *գեստ*, գրաբարում՝ *անշուշտ*, բարբառներում՝ *շուշտել* «կասկածել», գրաբարում՝ *հոլով* «պտույտ», բարբառներում՝ *հոլ* և այլն¹⁰:

Այս տեսանկյունից դիտարկելով բարբառային բառապաշարի զարգացման դարավոր ընթացքը՝ հանդիպում ենք տարբեր ժամանակներից եկող և տարբեր հնություն ունեցող լեզվական դրսևորումների:

Բ-1) Ուշագրավ են բնիկ հայերեն մի շարք բառարմատների առանձին կիրառությունները, որոնք բնորոշ չեն գրական լեզվի զարգացման մյուս փուլերին, այդպես նաև ժամանակակից հայերենին: *Ուռուցք* բառի արմատն առանձին է գործածված Խոշաբի Հուռթուկ, Արճակի Լիմ¹¹ բնակավայրերի խոսվածքներում. *ուռ* «մատակի, կովի, ոչխարի, այծի կուրծք»: «*Կօլու ուռ լիք կայթ ի*» (Հուռթուկ): *Տախտ* արմատը Խոշաբի Հուռթուկում բազմապատ է. ունի «գետին» («*Տախտ ավիլեց*») և «հատակ» իմատները: *Ըստեփ* < ստեպ բնիկ հայերեն արմատն ունի «հետո» իմաստը: Այն գործածում է ունկնդիրը, երբ որևէ պատմություն է լսում՝ շարունակ կրկնելով՝ *ըստեփ, ըստեփ*:

⁹ Այս բառը թրքախոս հայերից անցել է թուրքերին և թրքախոս հույներին:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 108:

¹¹ Օրինակներն ըստ ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» համաձայն գրանցված նյութերի (տե՛ս «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր» (կազմողներ՝ **Հ. Մուրադյան, Ա. Գրիգորյան, Դ. Կոստանդյան, Ա. Հանեյան**), Եր., 1977):

Արմատները երբեմն ի հայտ են գալիս հարադիր բայերում կամ այլ բարդություններում: Օրինակ, *օգնել* բայի *օգ* արմատով Վանի բարբառում կազմվել է նույն իմաստն արտահայտող *օջ՝ կ'այլ* հարադիր բայը¹²: *Հուն* արմատով է *խուն խանել* «հարմարագույն լուծման հասցնել» հարադրությունը: Վասպուրականի տարածքում թևավոր ասույթի գործառույթ ուներ հետևյալ նախադասությունը. «Որ չիր կանե քո սեր խանե խուն, ինչի՞ մրտար իմ մանկան էրուն»:

Ափս էրթալ // ափս տալ հարադիր բայերն ունեն «մանուկների քայլել սկսել, թաթիկներով փորի վրա սողալ» իմաստը, որից էլ՝ *ափսաթաթիկ էրթալ* «թաթիկներով ափս տալով»: *Ափ* արմատով է կազմված նաև *սայրոկել բազմ-խմաստ* բայը՝ 1) «ծառը ճղակոտոր անելով միրգ պոկել» 2) «խոսքով հարձակվել մեկի վրա, նախատել»: «Պերան իպսց սայրոկալ իմ յախէն»: Այս իմաստներով և *ափ* արմատի հետ կապով կարելի է պայմանավորել ժամանակակից ժողովրդախոսակցականին բնորոշ *հարրոզել* բայի կազմությունը: Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներին (Վրաստանի Շահումյան) հատուկ է *հափիռո* «բուռ» բառը, որից էլ *շան հափռովը մի* չափի մակբայը՝ «շատ քիչ, շան բռան չափով»: Բառակապակցության իմաստը պայմանավորված է շան՝ ափ, բուռ չունենալու հանգամանքով:

Գրաբարի *բամ* բայաձևով է կազմված *բամ անել* «պատմել, խոսակցել» հարադիրը: «Պատվրներ նըստեր ին ավայլ տարվա բամ կանին» (Վան): Կարծում ենք՝ *բամ-բաս-բայ* հաջորդականության երրորդ դեմքի *բայ > բէլ* խոնարհված ձևից է կերտված Վանի բարբառի *բէլիբէլ* «բամբասել» անորոշ ձևը: «Խարս ուր տալոչ կը բէլիբէլ»:

Սար անեզական գործածություն ունեցող բնիկ հայերեն արմատի եզակիով է կերտված Վանի բարբառի *սարել* «հարդարել» բայը, ինչպես նաև *սարվածք* գոյականը՝ «գութանի ամբողջ կազմը» իմաստով¹³: Ժամանակակից հայերենում այդ արմատը գործածվում է միայն *ք* հոգնակերտով՝ *սարք*:

Վրաստանի Շահումյանի շրջանի հայերը գործածում են *նիրուկել* բայը՝ «ամրապնդել, կապել, ապահովել, սեպել, պնդել, գործ բռնել» և նման այլ իմաստներով: Բացատրական բառարանները տալիս են միայն *նիրուկ* արմատի «բորոտ» բացատրությունը, որը չի համապատասխանում բարբառային իմաստագործառականությանը: Մինչդեռ պատմությանը հայտնի են ուրարտական *Ուրուկ // Ուրեկ* բերդաքաղաք¹⁴, նաև Շումերի հնագույն քաղաքներից մեկը՝ *Ուրուկ // Ուրուգ*, Աստվածաշնչում՝ *Սրեք* հատկանուններով¹⁵:

Բ-2) Գրական լեզվին բնորոշ բառեր, որոնք ժողովրդախոսակցական լեզվի

¹² Վանի բարբառի օրինակներն ըստ Ն. Թուրշյանի՝ վերը նշված բառարանի:

¹³ Տե՛ս **Ն. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1926, հ. Ա, էջ 183: nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=7&dt=HY_HY&query=

¹⁴ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Եր., 2001, էջ 211:

¹⁵ Տե՛ս <https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%88%D6%82%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%AF>

բառապաշարում գործածական չեն, սակայն բարբառներում կիրառական են: Օրինակ՝ Վանի բարբառում ունենք *պայթար* «պայտագործ», *տաճել* (<*դաջել*) «տասանորդը վերցնելուց առաջ արմտիքի դեզը կնքել, որպեսզի տերն իր արմտիքից չգողանա», *զինել* <զենուլ «մորթել», *վերջնեկ* և այլն: Երբեմն բարբառային հայերենում հանդիպում են բառակազմական այնպիսի հնարքներ, որոնք ունեն գրական լեզվին բնորոշ ոճավորում: Օրինակ, *վերջնեկ* բառի «վերջին զավակ» իմաստն արտահայտելու համար վասպուրականցիները գործածում են *ապեկին* (ապ+եկ+ին) ժխտական *ապ-* նախածանցով հումանիշը: Այս կերպ են կազմված նաև *լրծառ* «պարանոցի լուծ վերցնող հատվածը», *չարեթ* «քառորդ», *վատկեն* «անհասկացող», *տեսմուխ* «բոցավառվելուց առաջ ծխի առատ բարձրանալը», *էլքան* «առագաստ», *եկա* «առագաստանավի դեկ», *եղա* «նյութեղեն» («*Ի՞նչ էղա ի, պղղընձեղե՞ն ի, արծաթեղե՞ն ի*») և այլն: Վախերակ <վախ+երակ գոյականից («մահվան սարսափից առաջացած հիվանդություն») կազմվել է *վախերակը պրոնել* հարադիր բայը՝ «բուժել» իմաստով:

Գրական հայերենի բառակազմական օրինաչափությամբ կերտված *խորանդր* // *խորունթր* բարդությունը Կոճերեր գյուղի խոսվածքում բազմիմաստ է և նշանակում է՝ 1) «շատ խորը», 2) «շատ խորը մտածող, խոհուն մարդ»: «*Խորանդր իսան ի*»: «*Քո խոկին խորանդր ի, խոկապահուստ պան պախած կէլնիս*»:

Յստակ ածականի *իստակ* ձևից են կազմված *իստրկել* (Լիմ) «մաքրել, ջոկել, ընտրել», «կեղևել», *իստրկճրել* (Հուրթուկ) «պարզաջրել», *հ՛իստրկուկ* (Մուշ) «մաքրված, հստակված» բայաձևերը, որոնք արևմտյան տարածքի բարբառային բառապաշարում հաճախադեպ են: «*Աղունի ցորենն իստրկուկ ի*»: «*Փաթաթեղ իստրկի*»: Գրաբարի *խինդ* արմատով ածանցված *խընդում* բառը Ազուլիսի բարբառում ունի «Վարդավառի զարդածառ, տոնածառ» իմաստը:

Հաղորդվելու, սուրբ հաղորդություն ընդունելու ծեսը բարբառներում արտահայտվում է գրականահունչ *մասնըվիլ* // *մասնրել* (Վան), *մասնավորվիլ* // *մասվիլ* (Երևան), *մասնավորիլ* (Արծկեի Հառեն, Արջրա) բայաձևերով: «*Էթանք ժամ, մասնավորինք*»:

Բ-3) Բարբառներում հանդիպում են մի շարք բառեր, որոնց արմատները հնարավոր չէ բացատրել պարսկերենով, թուրքերենով կամ արաբերենով, և չի բացառվում, որ ավանդված լինեն ուրարտերենից կամ հնագույն այլ լեզուներից: Օրինակ՝ *սարակ* «գյուղատնտեսական աշխատանքներում օրավարձով աշխատող բանվոր», *սատակ* «անկրունկ կոշիկ» արմատները, ըստ Հ. Աճառյանի, ասորապարսկական փոխառություններ են և բնորոշ են Գավաշի, Մոկսի, Շատախի, Մալմաստի, Վանի տարածքներին¹⁶:

Վանի բարբառին բնորոշ մի շարք բառարմատներ բառարաններում ներառված չեն. չի բացառվում դրանց նախագրաբարյան լինելը. այսպես՝ *սըմսար*

¹⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 184:

«միջնորդ», *սեռտ* «առույգ»: Սրանց կարգին կարելի է դասել *սեռ* («զուտ, անխառն, պարզ, մաքուր») չստուգաբանված արմատով կազմված *սեռիկ* գոյականը՝ «մաճնի, յուղի երկարուկ աման» իմաստով:

Երրորդ՝ **քերականական տարբեր միջոցներով կերտված բառախումբը** բավականին հարուստ և հետաքրքիր է: Տարբեր հոլովներով դրված բառերով, ինչպես նաև գրաբարի բայի դիմավոր և անդեմ ձևերով արտահայտվում են նոր բառիմաստներ: Գրաբարի նախդիրները մի շարք ձևաիմաստային միավորների հետ կազմում են համաձույլ բառեր, որոնց իմաստի և կազմության առանձնահատկությունները ճանաչելը դուրս է բարբառակիրների լեզվական գիտելիքներից: Այդ բառաշերտի քննությանը կանդրադառնանք առանձին հոդվածով:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի բարբառները, ժառանգելով նախագրային, ապա և գրաբարի լեզվական հարստությունը, պատմական զարգացման ընթացքում յուրովի համալրվել ու հարստացել են հնչյունական, բառապաշարային և քերականական տարբեր միջոցներով: Գրական լեզվի բառային կազմից դուրս մնացած, սակայն բարբառներում պահպանված բառաձևերը՝ հին և նոր իմաստներով, օգնում են լեզվական որոշ հարցեր բացահայտելուն, ինչպես նաև ստուգաբանական ճշգրտումներ կատարելուն:

АЙКАНУШ МЕСРОПЯН – Фонетические и лексические явления армянских диалектов связанные с габаром. – В статье представлены истоки языкового богатства армянских диалектов, фонетические, лексические и грамматические связи с древнеармянским языком-габаром. Древний литературный армянский язык сыграл значительную роль в образовании и развитии среднеармянского и новых литературных языков, пополнении диалектной лексики. Ставятся и раскрываются несколько ключевых вопросов: 1) различные фонетические проявления с древнеармянской-габарской основой, 2) случаи сохранения коренной формы слова, 3) особенности фонетических и лексических параллелизмов, 4) слова и словосочетания, не вошедшие в словарный запас литературного языка, но сохранившиеся в диалектах, 5) особенности употреблений исконно армянских корневых слов и т.п.

Путем исследования выяснили, что в ходе исторического развития диалекты армянского языка дополнялись и обогащались различными фонетическими, лексическими и грамматическими средствами на основе габара. Слова, не входящие в словарь литературного языка, но сохранившиеся в диалектах, с прежними и новыми значениями, помогают выявить некоторые лингвистические вопросы, а также внести этимологические исправления.

Ключевые слова: *габар-древнеармянский язык, региональный вариант армянского языка, диалект, фонетическая система, лексика, изоглоссы*

HAYKANUSH MESROPYAN – Phonetic and Lexical Phenomena of Armenian Dialects Related to Grabar. – The article presents the origins of the linguistic richness of the Armenian dialects, phonetic, lexical and grammatical connections with the ancient Armenian Grabar language. The ancient literary Armenian language played a significant role in the formation and development of Central Armenian and new literary languages, replenishing the dialect vocabulary. Several key questions are posed and addressed: 1) various phonetic manifestations with an ancient

Armenian-Grabar basis, 2) cases of preserving the root form of a word, 3) features of phonetic and lexical parallelisms, 4) words and phrases that are not included in the vocabulary of the literary language, but are preserved in dialects, 5) features of the use of native Armenian root words, etc. Through research, we found out that in the course of historical development, the dialects of the Armenian language were supplemented and enriched with various phonetic, lexical and grammatical means based on grabar. Words that are not included in the dictionary of a literary language, but preserved in dialects, with old and new meanings, help to identify some linguistic issues, as well as make etymological corrections.

Key words: *grabar-ancient Armenian language, regional variant of the Armenian language, dialect, phonetic system, vocabulary, isoglosses*